

Тема 3. Розвиток культури в Києво-Руській державі

Мета: проаналізувати багаторівневі вірування населення України дохристиянського часу, визначити передумови прийняття християнства на території Київської Русі та наслідки цього процесу для розвитку культури і мистецтва.

План лекції:

1. Життєвий світ слов'ян-язичників.
2. Культура Київської Русі після прийняття християнства.

Ключові терміни й поняття: билини, ікона, літопис, монотеїзм, політеїзм, язичництво.

3.1. Життєвий світ слов'ян-язичників

Ранньослов'янський родоплемінний лад не передбачав ні економічного, ні політичного, ні духовного об'єднання, у кожного роду або племені були свої предмети вшановування. Спочатку у слов'ян були уявлення про духів, які живуть у неживих речах або біля них (фетишизм); потім духи переходять у живу природу (тотемізм) і лише після цього формуються уявлення про богів.

На небі жили вищі істоти-боги, на землі – різні духи, під землею – виключно злі духи (демони). Уявлення про «вищі» сили концентрувалося навколо образу дерева, яке уособлювало три божеств. Відповідно, гілля означало небо, стовбур – землю, а корінь – підземний світ.

З розвитком людини вдосконалювалися й її релігійні уявлення. Поступово надприродні сили набувають «людських» форм і саме такими уявляються.

Лінгвісти стверджують, що «бог» – ще «щастя, успіх, удача». Звідси і «багатий» (має бога, щастя), а також «убогий» (віддалений від бога, щастя, успіху). Інше загальнослов'янське поняття – «біс», вочевидь, спочатку використовувалося на означення всього страшного й злого в надприродних силах. Подібне значення мають литовське «baisas» – страх, латинське «bestia» – звір, чудовисько, англійське «beasty» – чудовисько. Після запровадження християнства на Русі це слово стало синонімом злого духу. В сучасній українській мові є «біс», «біситися» й інші його похідні.

Дохристиянське значення слова «чорт» чітко не визначене. Уявлення про нього може бути пов'язане з словом «чорний», але мають право на існування інші припущення. Давні слов'яни могли вірити у якесь божество зими і смерті, що могло бути втіленням лютого зимового холоду. Зауважимо, що в деяких ізольованих груп слов'ян (лемки, бойки, гуцули) залишилися сліди іншого підходу до поняття «чорт», як до земного духу а не пекельного. Він часто допомагає персонажам казок, іноді навіть зовсім безкорисливо, без забирання душі та інших дій, характерних для злих сил.

З письмових джерел відомі імена деяких ранньослов'янських богів:

сонячні божества Сварог, Дажбог, Божич, Хорс; Білобог – творець землі; Рожаниці – богині родючості, що накликають дощі. Чисельні божества згадуються авторами хронік лише як племінні, а не спільнослов'янські (Святовит, Радогаст – боги лютичів, Триглав – бог поморян, а також племінні боги Ругевит, Геровит, Яровит, Пров, богиня Сіва тощо). У різних племен найчастіше зустрічається тільки ім'я Перуна, як епітет бога-громовика, на що вказує суфікс «-ун», як у словах «тріскун», «блиску», «гримун» тощо.

Уявлення про потойбічний світ складаються з пекла, де живе Чорнобог (бог темного земного вогню, зла, зими, жахів холоду, голоду і ночі, який зображався у вигляді лева) і «вирий» або «вирай» (від якого походить християнський «рай»). Керує вириєм та має від нього ключі Білобог, який виступає супротивником Чорнобога. Своєю палицею Білобог як бог неба і дня збирає хмари і протикає їх, щоб пролився дощ.

У східних слов'ян богом-батьком Всесвіту вважався Род, який дав життя всьому суцшому, зокрема й богам, і уособлював чоловічу силу. Мокош або Мокоша – богиня землеробства, жіночих робіт, прядіння і ткацтва. Син Рода і однієї з Рожаниць Сварог (бог небесного вогню) жбурнув на землю ковальські кліщі, після чого люди стали вмiлими ковалями. Сварог – батько Дажбога, бога сонця і жнив, достатку і добра. Інше втілення сонця – Хорс, бог сонячного диска, око неба. Богиня місяця – Диділія, покровителька породіль і зцілювачка жіночих хвороб, яку зображували оголеною жінкою з факелом. Мати Диділії – Числобог, богиня рахунку часу, вона тримає в руках місячний диск, її час – з заходу до сходу сонця, але вона не має відношення до темних сил зла.

Троян – володар простору і часу, від імені Рода керує трьома стихіями, зокрема небом, землею і підземним царством (Виразем, Яв'ю і Нав'ю). Слов'яни вважали його добрим богом ночі і місяця. Денниця – ранішня зоря, коханка Трояна, але Хорс ревнує її і не дозволяє зустрічатися з місяцем. Стрибог був богом повітряних стихій, давнє верховне божество неба і Всесвіту. Слов'яни уявляли його гусярем, що перебирає струни, з луком за плечима і сагайдаком на поясі. Боги вітрів (Літник, Сівер, Стрига, Хор) – Посвисти – діти Стрибога (з інших джерел – онуки).

Намагаючись здійснити релігійну реформу, князь Володимир визначив в Київській Русі верховним богом Перуна. Очевидно, через це його називали ще княжий бог, що наводить на думку, що простий люд не дуже йому поклонявся. Перун, як бог небесних явищ і війни, в правій руці тримав лук, а в лівій – стріли (громовики). Птах Перуна – півень, його день тижня – четвер, дружина його – Молонья (Блискавка). Побутував міф про викрадення Молоньї богом скотарства Велесом, внаслідок чого народився Вогонь. Дуже древнім божеством виступає Сімаргл – бог злаків, молодій парості, який зображувався як крилатий вовк чи пес (вважався одним з головних богів древлянських племен).

В політеїстичних віруваннях слов'ян існувало ще багато божественних персонажів: Волосині – богині зірок; Дана – богиня вод (від цього імені

походять назви Дніпро, Дон, Дунай, Донець, Дністер та інші), Доля – бог удачі, успіху та багатства; Желя – богиня печалі, скорботи, плачу; Жива – богиня життя; Мара (Морена) – донька Чорнобога, богиня п'їтьми і зла, страшних сновидінь, хвороб, смерті (мати 13 доньок – міфічних потвор, яких вона пустила по світу нести людям хвороби); Лада – богиня кохання і шлюбу, юності, краси, вірного подружжя, любові та щастя; Ладо – син (або батько) Лади, подібний Ероту; Погода – бог ясних днів; Припікала – бог любовострастя; Пров – бог правосуддя; Ховала – дванадцятиокий дух, уособлення зірниць, та багато інших.

Майже в усіх слов'янських народів існує повір'я про духів природи, особливо уособлення загадкового лісу (рос. «легший», укр. «лісовик», білор. «лешук», «пушевик» тощо). Ці уособлення свідчать про обережне відношення слов'янина-землероба до дрімучого лісу, у якого треба відвойовувати землю для господарства, що було важко з погляду безпеки життя. Набагато більший страх, ніж відносно добродушний лісовик, викликав дух водної стихії (рос. «водяной», укр. «водяник»), бо небезпека втопитися в озері чи річці куди страшніша, ніж заблукати в лісі. Характерними також є образи польового духу (полудниці) в степах та духів гір в гірських областях України, Польщі і Чехії («скобик», «плайко» – у лемків і гуцулів).

Слово «русалка» має латинську основу і до нас його занесли перші християни. Разом із тим, в образі русалки поєдналися більш давні жіночі божества природи: водяниці, бродниці, мавки, берегині.

Загалом, у сучасних слов'янських народів збереглася велика кількість інших демоністичних уявлень про надприродні сили, як ворожих, так і добрих для людини. Під впливом християнської церкви більшість цих міфологічних образів були об'єднані загальним поняттям «нечиста сила».

3.2. Культура Київської Русі після прийняття християнства

Прийняття християнства в Київській Русі стало причиною інтенсифікації містобудування і появи храмовбудування, вплинуло на розвиток образотворчого мистецтва, художнього ремесла. Крім того, стимулювалося зростання церковного, а потім і світського письменства, відкривався шлях проникнення на Русь здобутків візантійської літератури і мистецтва, а також літератур Сходу та Західної Європи.

Основою писемної мови Русі була жива давньослов'янська мова, яка почала формуватися у VI-X ст. з праслов'янської мови. Із введенням християнства і книжна церковнослов'янська мова, яку називають ще старослов'янською. Письменство розвивалося у тісному єднанні з уснопоетичною народною творчістю, яка мала переважно синкретичний і дуалістичний характер, поєднуючи язичницький світогляд з християнством.

Літературу Київської Русі прийнято ділити на перекладну й оригінальну. Перші церковні книги були візантійського походження. Переписувалася і перекладалася, насамперед, біблійна література: вибрані тексти зі Старого

заповіту – парамійник, збірка псалмів царя Давида – псалтир, діяння апостолів – «Апостол», тлумачення біблійних текстів – палеї та ін. Біблійні книги, або «святе письмо», були обов'язковою церковною літературою.

У зв'язку з інтенсивним розвитком знань у Київській Русі досить поширеною стала природничонаукова література енциклопедичного характеру (відомості про навколишній світ, про флору і фауну відповідно до християнського віровчення з широким використанням античних джерел).

Через перекладні візантійські хроніки давньоруський читач мав змогу ознайомитися з історичними подіями, з візантійською і римською культурою та культурами інших народів. Також ці книги спонукали місцевих літописців до визначення місця Руської землі у світовому історичному процесі.

Література світського характеру – белетризовані військові повісті та романи («Іудейська війна», «Троянські діяння» Іоанна Малали, військовий роман «Александрія», лицарський роман «Девгенієве діяння») на відміну від релігійної літератури, яка перекладалася адекватно, з максимальним наближенням до оригіналу зазнавала творчої переробки, якісного переосмислення.

Літописні твори не були простою фіксацією історичних фактів. Автори намагалися подати живу панораму подій, свідками яких були самі. Звертаючись до історичного минулого слов'ян, літописці залучали фольклорні перекази, уснопоетичну народну творчість. Літописи не розглядалися як завершені твори, їх постійно доповнювали новими фактами, а деякі історичні події переосмислювалися й висвітлювалися по-іншому. Літописання увібрало в себе елементи історичних хронік, богословські твори, церковні «повчання». Всі різночасові записи, вставки у сукупності утворювали літописне зведення.

«Повість временних літ» є яскравим свідченням високого рівня давньоруської літератури. Цей твір став синтезом історії Київської Русі до початку XII ст. і справив вплив на подальший розвиток вітчизняного літописання. Всі наступні літописи починалися з повного або скороченого переказу «Повісті временних літ», її продовженням стали Київський і Галицько-Волинський літописи.

Разом з християнством було прийняте і пов'язане з ним візантійське мистецтво – кам'яне зодчество, монументальний і станковий живопис. В архітектурі панував тип прямокутного храму з чотирма або шістьма стовпами, на яких трималося зводчасте перекриття, з виступаючими зі сходу вівтарними апсидами. Центральний, подовжний та поперечний простір між стовпами (нефи) створювали в плані хрест, на перехресті якого височила циліндрична або гранчаста глава, перекрита купольним, сферичним зводом. Цей тип будови називався «хрестово-купольним».

Руські майстри не тільки сприйняли, але й творчо переосмислили візантійську спадщину.

Перші кам'яні храми на Русі вражають своєю грандіозністю і розмахом архітектурного задуму. При Володимирі Святославичі у 989 р. була

закладена церква Богородиці Десятинної, перша на Русі кам'яна храмова споруда.

За Ярослава територія Києва збільшується у десять разів, будівництво набуває величезних масштабів. Навколо міста зводяться величезні укріплення.

Софійський собор побудований у 1037 р. на місці переможної битви киян з печенігами. Собору як головній святині було відведене центральне і найвище місце у новому місті. Тому через які б ворота мандрівник не входив у Київ, йому, насамперед, було видно багатокупольну громаду Софійського собору.

Давні майстри на Русі накопичили величезний художній і будівничий досвід, який став підготовленим ґрунтом, на якому проросли зерна візантійської архітектури. Софійський собор, п'ятинефний хрестово-купольний храм, оточений з півночі, заходу і півдня подвійним рядом аркад-галерей, був увінчаний спочатку тринадцятьма куполами. Особливість і відмінність Софії Київської від візантійських храмів полягала у наявності в ній відкритих галерей і багатокупольного завершення.

Куполи в Софійському соборі згуртовані досить оригінально. Головний купол піднімається над перехрестям центрального нефа вище інших, потім наступні чотири куполи і ще нижче навкруги цих п'яти ще вісім куполів. Така конструкція перекриття забезпечує стійкість і довговічність споруди.

Золоті ворота як військове спорудження відігравали досить значну роль і неодноразово згадуються у літописах. Із середини вони були укріплені додатковими арками, які спиралися на пілястри і залишки яких можна бачити і дотепер. За літописними записами, Золоті ворота являли собою величезну вежу, прямокутну у плані, на другому ярусі якої була розміщена надворітна церква. Ворота були збудовані з великоформатної цегли (плінфи) і каменю на рожевому вапняному розчині. Цегляну кладку виконали особливим способом, чим була створена мальовнича гра коричнево-червоних смуг розчину і цегли.

Також розвивався станковий живопис – іконопис. Ікона (від грецьк. – «зображення») набула поширення в усіх православних країнах. Ікону можна назвати «книгою для неписьменних». Для розуміння її значення необхідно зупинитися на тлумаченні ікони церквою. З погляду християнської догматики ікона є таємничим символом божества, а зовсім не його точним зображенням. Вона надає віруючому не тільки зорове, а передусім, духовне спілкування з «оригіналом». Тому іконопис має власну художню мову, яка відрізняється від звичайної для нас мови живопису. За допомогою ліній і фарб іконописець не просто зображав того чи іншого святого або подію, а втілював звернену до нього молитву. Тому найважливішою рисою ікони є її відмежованість від усього живого, матеріального, плотського.

Майстри часто використовували символіку деталей та кольорів для підкреслення високої духовності святих. Наприклад, білий колір означав моральну чистоту, зелений – надію, червоний – пролиту кров, синій – небо, багряний – божественність.

На Русі окремо і дуже сильно цінувалися книги, можна навіть говорити про культ книжного знання. До книги ставилися як до святині. Книга була предметом розкоші, ціна на деякі з них була настільки високою, що як говорили тоді, її «один бог знає». Цікаво, що при пожежі, передусім, рятували книги. Як і у Візантії книга вважалася скарбницею «божественного одкровення» і мудрості. Вся орнаментика книги виконувалася художником-златописцем, а виготовлення окладу, оздобленого сріблом, ажурною філігранню, коштовними каменями, золотими пластинами доручалося златоковалю і емальєру.

Сторінки рукописних книг часто оздоблювали мініатюрами, які відзначалися високохудожньою майстерністю. У давньоруській мініатюрі відбилися риси, що характеризують загальний шлях розвитку місцевого мистецтва. В ранніх мініатюрах відчуваються візантійські впливи, однак вже з другої половини XI ст. відбувається проникнення сюжетів і мотивів, узятих з навколишнього життя. У книгах XI ст. є зображення не тільки князів Русі, а й простих людей, трудових процесів, розваг тощо. У другій половині XII ст. тематика книжкових мініатюр розширилася, з'явився цілий цикл сюжетів світського змісту – ілюстрацій літописів, історичних розповідей.

Особливістю прикладного мистецтва Київської Русі є співіснування елементів язичницької та християнської символіки. Дуже часто вони вживалися при оздобленні одного предмета. Зокрема, на київській золотій емалевій діадемі X-XI ст. з деісусним чином поруч з апостолами зображені дівочі голівки й дерево життя. Цілком можливо, що язичницькі сюжети і символи на виробах християнської доби X-XIII ст. несли в собі не тільки декоративну, а й магичну охоронну функцію.

Ювелірна робота не обмежувалася литтям. Відлиті вироби прикрашалися карбуванням і гравірованим візерунком. Мистецтво ювелірів давнього Києва чи не наймайстерніше виявилось у перегородчастій емалі, складна техніка якої була повністю ними опанована. Емаллю оздоблювалися предмети із золота і срібла – корони, діадери, колти (сережки), нагрудні медальйони пряжки, оклади книг.

Для прикладу можемо навести опис зроблених київським ремісником сережок (XI-XII ст.): каблучки з півкруглими щитами, до яких припаяні по шість срібних конусів із кульками і 500 колечками діаметром 0,06 см із дроту діаметром 0,02 см. На колечках закріплені малюсінські зернятка срібла діаметром 0,04 см. Як робили це люди, не володіючи збільшувальними приладами, уявити собі важко.

Ще у VIII ст. у східних слов'ян розвинулася техніка зерні та філіграні (скані). Для ювелірного мистецтва Давньої Русі характерні були два типи філіграні:

1. Ажурна філігрань, коли прикрасу виробляли лише зі скрученого дроту.
2. Накладна, коли звитий з дроту візерунок накладався на срібну чи золоту основу і припаювався.

Часто прикраси з накладної філіграні оздоблювали ще й зерню (малюнком, складеним з дрібних кульок металу). Зерню найчастіше прикрашали трибусинні сережки київського типу. Накладання зернового візерунку на таких предметах вимагало тривалої і копіткої роботи ювеліра. На деяких київських колтах кількість зернин досягає п'яти тисяч штук.

Активно розвивалося декоративно-прикладне мистецтво. Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини не просто задовольняли потреби людей, але й прикрашали їх життя. Характерним для творів прикладного мистецтва був рослинний орнамент, на відміну від геометричного візантійського.

Складовою частиною мистецтва Русі було музичне, співоче мистецтво. На фресках Софійського собору є зображення музикантів, що грають на дерев'яних духових і струминних інструментах – лютні і гусях. У деяких церковних творах, спрямованих проти слов'янського поганського мистецтва, згадуються вуличні блазні, співаки, танцюристи; існував і народний ляльковий театр. Відомо, що при князівському дворі та при дворах інших видних руських владарів під час бенкетів присутніх розважали співаки, розповідачі казок, виконавці на струнних інструментах.

Важливим елементом тогочасної культури був фольклор: пісні, сказання, билини, прислів'я, приказки, афоризми. На другу половину XIII – XV ст. припадає подальший розвиток мистецтва скоморохів – народних лицедіїв, співаків, музикантів, танцюристів.

? Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні божества давньоруського пантеону.
2. Які основні причини прийняття християнства на Русі?
3. Які найвідоміші літописи Київської Русі?
4. Назвіть характерні риси культури на Русі після прийняття християнства?
5. Визначте наскільки сильним був вплив Візантії на культуру Київської Русі?